

УДК 94 (477) : 061.1 „195/196”

Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття

В.О. ЯШИН

Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»,
м. Кривий Ріг, Україна, E-mail: vadimyash@gmail.com

Авторське резюме

У статті розглядаються окремі аспекти поширення світської, загальної та професійної, середньої та вищої освіти серед єврейського населення Херсонської та Катеринославської губерній у другій половині XIX століття. Зацікавленість в отриманні світської освіти була детермінована економічно та базувалася на прагненні середнього і вищого прошарку єврейського підприємницького класу інтегруватися до панівного християнського та російськомовного суспільства. Набуття світської, гімназичної та університетської освіти відкривало євреям вільний шлях до індивідуальної цивільної емансипації. Поширення світської освіченості у 1860-1870-ті роки сприяло прихильне ставлення центральної влади до питань культурної модернізації єврейства. Внаслідок чинників економічного, правового та культурно-історичного характеру до навчання в гімназіях та університетах вдавалися лише представники кількісно невеликої заможної верстви єврейства. У справі розвитку гімназичної освіти євреї тісно співробітничали із християнами, підтримуючи організаційно-фінансовий бік справи. З початку 1880-х років влада почала вбачати культурну загрозу у факті збільшення кількості єврейських учнів у гімназіях та університетах. З 1870-1880-х років відмічаємо прискорене поширення професійної світської освіти серед євреїв краю. Найбільшою популярністю користувалися медична, комерційна та юридична освіта. Після введення «відсоткової норми» почався відтік єврейських студентів до закордонних університетів. Розповсюдження світської освіти мало історично суттєві культурні наслідки і у XX ст. та в цілому сприяло перетворенню єврейства на модерну націю.

Ключові слова: євреї, світська освіта, гімназія, прогімназія, університет, професійна освіта, модернізація, південноукраїнські землі.

Development of society education among jews in Kherson and Katerynoslav provinces (late nineteenth century)

V.O. YASHYN

National university of Kriviy Rih teachers' training institute of Kriviy Rih, Kriviy Rih, Ukraine,
E-mail: vadimyash@gmail.com

Abstract

The article considers some aspects of the spread of secular, general and vocational, secondary and higher education among the Jewish population of Kherson and Katerynoslav provinces in the late nineteenth century. The interest get a secular education was determined economically and reflected the effort of middle and upper strata of Jewish entrepreneurs to integrate into the dominant Christian and Russian-speaking community. Getting a secular high school and university education opens the way to free the Jews of individual civil emancipation. The favorable attitude of the central government contributed to spread the secular education

© В.О. Яшин, 2014

among culturally modernized Jewry in the 1860-1870-th. The schools and universities resorted representatives of a small quantity of wealthy Jews because the economic, legal, cultural and historical factors are due. The Jews been cooperated closely with Christians by supporting of organizational and financial side of secular secondary education. From 1870-1880's we note that spreading of professional secular education been accelerated among the Jews of the region. The medicine, commercial and juridical education was the most popular. The outflow of Jewish students to the foreign universities began after the introduction of «interest rules». Spreading of secular education was historically significant cultural impact in twentieth century and generally contributed to the transformation of Jews to the modern nation.

Keywords: Jews, secular education, gymnasium, pro-gymnasium, university, vocational training, modernization, South Ukrainian land.

Постановка питання. Процеси економічної модернізації середини й другої половини XIX століття, поява міцного прошарку заможного єврейства, тісно інтегрованого до економічного життя краю, імперії та зарубіжжя, вихід економічних інтересів єврейського підприємництва за межі традиційної громади спонукали єврейство південноукраїнського регіону до культурної трансформації, насамперед – до перегляду усталених поглядів на призначення, зміст і роль освіти та освіченості. Традиційна єврейська релігійна освіта, надзвичайно вузька й утилітарна, втрачала сенс, привабливість, популярність і перспективу. Казенні єврейські училища, започатковані у 1847 році як державний проект секуляризованого етнічного освітнього закладу, безнадійно відставали від вимог часу і на початку 1870-х років тихо сконали. Тому модернізоване єврейство звернуло свої погляди до іншої освіти: світської за змістом, практичної за спрямованістю і російської за мовою. Відтак являє дослідницький інтерес поширення світської освіти серед єврейського населення південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія питання є доволі мізерною, що пояснюється історико-політичними чинниками. Певний науковий інтерес до розвитку світської освіти відмічаємо лише з початку XX ст. Здебільшого це або публіцистика (П. Марек), соціологія (А. Рупін), або мемуаристика (С. Ш-о), або твори інтегрованого змісту (И. Троцкий) [10;33;35;37;38]. З поч. 1930-х рр. в Європі історіографічна традиція була перервана. Для модерної української історіографії притаманна увага до широкого спектра питань культурної історії єврейства, загального висвітлення розвитку освіти, пошуку і накопичення інформації з проблематики тощо. Проблемам єврейської освіти, як окремо, так і складової інших питань присвячені праці, зокрема В. Лазебнік, О. Наймана, І. Самарцева, Н. Рудьковської та ін. Серед закордонних досліджень відмітимо монографію М. Поліщука та С. Ципперштейна [23; 34]. У першій праці освіта розглядається крізь призму розвитку та модернізації єврейської громади¹, друга ж обмежується одеським ареалом. Монографічні дослідження з проблеми у вітчизняній науці, можливо, з'являться незабаром.

Мета дослідження. З огляду на це, метою даної статті є висвітлення особливостей поширення світської середньої та вищої, загальної та професійної освіти серед єврейського населення міст Катеринославщини та Херсонщини у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Ще в першій половині XIX століття єврейський гімназист, за висловом Л. Бінштока, був «із рідкостей рідкість». У 1848 р. по всіх російських вищих та середніх школах було всього 48 єврейських учнів [33, с. 355]. Побутувала небезпідставна думка, що до гімназії вступають «лише ті євреї, що були знехтувані єврейською громадою, і... не мали над собою ніякого піклування» [2, с. 15]. До того ж, більша частина єврейського населення краю майже не володіла російською, розмовляючи або німецькою, або її гебраїзованим варіантом (ідиш) і це одразу ставило нездоланні перепони на шляху до гімназичної освіти. Слід враховувати і вплив традиції: для єврейської родини було немислимим віддати сина в «гойське» середовище, де він перебуватиме один, не знаючи ані чужої мови, ані звичаїв та нездатний відтворити єврейську модель поведінки. Хоча саме останні побоювання часто виявлялися перебільшеними. Принаймні, в 1860-ті роки в гімназіях краю, на відміну від гімназій інших регіонів, побутовали приятні, нормальні міжетнічні стосунки, у тому числі між євреями і представниками християнських етносів [11, с. 556].

Хронологічно перші паростки світської освіти євреїв співпадають із початком прискореного й успішного розвитку єврейського дрібного і середнього підприємництва, що припав на 1860-ті роки. Економічні інтереси дрібного й середнього єврейського підприємницького класу — основного споживача освітніх послуг — лише із середини 1850-х років вийшли за межі єврейської громади настільки, що це стало вимагати саме світської і російськомовної середньої освіти. На цьому факті акцентували увагу й сучасники, зокрема відомий катеринославський маскіл Х. Вербов [3, с. 242].

Суттєвими поштовхами до розвитку світської освіти в єврейському середовищі стали новий Статут гімназій і прогімназій 1864 р., який робив їх безстановими, та указ Олександра II «Про переваги євреїв, що отримали освіту» 1861 р. [9, с. 972–973]. Згідно з документом,

євреям, що мали вищу освіту або вчений ступінь, дозволялися державна служба й повсюдне мешкання. Ті ж з євреїв, хто закінчував курс гімназії із золотою або срібною медаллю, мали можливість отримати т. зв. «почесне громадянство». Низкою урядових актів 1865—1868 рр. було дозволено приймати на медичну службу, спочатку у військовому, а потім у всіх відомствах євреїв, що зробило медичну освіту привабливішою в очах останніх [9, с. 1030, 1058–1059, 1076].

Промовистим показником високого рівня модернізації євреїв за освітнім фактором на території краю було значне збільшення кількості єврейських учнів у всіх типах світських навчальних закладів. Уже в середині 1860-х років євреї становили ~18–19 % серед учнів казенних закладів Одеського навчального округу та до 30 % серед міських станів. Євреї також становили другий за чисельністю прошарок серед учнів після дітей дворян і чиновників (~29 %). Євреїв було бл. 30 % від кількості учнів чоловічих приватних навчальних закладів Одеського округу рівня нижчих училищ, 15 % учнів чоловічих приватних закладів рівня гімназій (пансіон), 30 % учениць жіночих закладів 1-го та 2-го розрядів і 40 % учнів закладів гендерно-змішаного типу [16, с. 722–724]. У ті ж роки найбільша кількість євреїв навчалася в гімназіях Одеського навч. округу, а серед закладів округу — у гімназіях Херсонщини та Катеринославщини. Зокрема, за даними на 1863 рік у 95 гімназіях Росії налічувалося 3,48 % євреїв, в Одеському окрузі (8 гімназій та 1 реальне училище) — 15,7 % (387 з 2459 учнів), а в гімназіях Херсонської та Катеринославської губерній — 23,7 % (248 з 1047 учнів) [10, с. 266–267, 272].

Мешкання євреїв у сільській місцевості, окрім колоній, або обмежувалося, або прямо заборонялося. Тому лише незначна частка юдеїв, що мешкали в повітах, отримували світську освіту в сільських народних училищах. За даними одноденного обстеження 1880 року, у Катеринославській губернії таких було 0,2 % — статистично мізерна величина, а в Херсонській — 3,7 %, більшість із яких (730 осіб) мешкали в Херсонському повіті [32, с. 183–184].

У 1880-1890-ті рр. частка єврейських учнів у середніх навчальних закладах краю коливалася навколо 35 %, від мінімальних 19 % (Катеринославське реальне училище, 1881 р.) до 66 % (Павлоградська чоловіча гімназія, 1881 р.) [13, с. 266–267; 18, с. 38; 22, с. 175, 178]. У Херсонській губернії частка єврейських учнів була більша і становила по чоловічих середніх загальноосвітніх закладах ~40 %, а по жіночих ~25 %. У перерахунку на 1000 осіб населення, у Херсонській губернії кількість єврейських учнів гімназій, прогімназій і реальних училищ була в 4,5 раза вищою, а в Катеринославській — у 8 разів вищою, ніж серед іншого місцевого населення [14, с. 160–161, 163].

У порівнянні з єврейськими традиційними закладами освіти та казенними єврейськими училищами гімназії краю фінансувалися набагато краще. Витрати (фінансування) на навчання одного учня в хедері становили 18 руб. на рік, у талмуд-торі — 46 руб., в жіночій світській гімназії — 68 руб., а в чоловічій гімназії — 136 рублів на рік [14, с. 26–28; 22, с. 203–205]. Плата за навчання становила 30–50 руб. на рік, що було надзвичайно дорого для пересічної єврейської родини, адже дохід 70% єврейських ремісників і торговців краю не перевищував 250–300 руб. на рік. Тільки 2 % єврейських родин мали річний дохід більший за 1000 руб. та, гіпотетично, могли дозволити собі витрати на гімназичне навчання [28, с. 356–358].

Єврейські й християнські громади міст Катеринославської та Херсонської губерній давали приклади співробітництва в освітньо-гуманітарній сфері. Єврейська громада Катеринослава сприяла отриманню освіти молоддю із незможних християнських родин. На утримання ремісничого відділення Катеринославського повітового (міського) училища від міщанської єврейської громади виділялося щорічно 150 руб. При цьому загальна сума земських витрат на училище становила бл. 2500 руб. [22, с. 190]. У 1879 році відома своєю благодійницькою діяльністю Рахіль Станіславська, чоловік якої, С. Станіславській був старостою синагоги, громадським діячем і журналістом, пожертвувала 2000 руб. для сплати відсотків за право навчання бідних євреїв у міській гімназії [22, с. 175].

У створенні Єлисаветградської чоловічої прогімназії брали активну участь представники єврейської громади міста, зокрема один з її лідерів, купець, гласний міської думи і товариш (заступник) директора правління Єлисаветградського міського банку Г. Когон. Він був членом комісії, створеної у травні 1874 року міською думою для розв'язання цього питання. Дозвіл Державної Ради на відкриття Єлисаветградської прогімназії, схвалений Олександром II, був наданий на початку 1879 року [19, с. 148–152].

У 1859 році ухвалою купецької і міщанської християнських громад міста, що виділили з власних коштів тисячу рублів сріблом, у Єлисаветграді планувалося відкрити жіноче училище [19, с. 162]. Однак директор училищ Херсонської губернії З. Коленко (пізніше директор Херсонської гімназії) скасував це рішення, зауваживши, що оскільки в Єлисаветграді, окрім християнської громади, є ще й єврейська, то доцільно залучити до участі у створенні жіночої школи також єврейську громаду. Це могло дати «більше засобів до пристойного утримання школи, посилити її доходи та прискорити відкриття» [19, с. 163]. Новим, тепер спільним рішенням громад, християнська міщанська громада (4750 осіб) вносила 500 руб. сріблом (9,5 руб. з особи), а єврейська громада (2323 особи)

300 руб. (по 7,75 руб.). Необхідну решту (755 руб.) планувалося зібрати наступного, 1860 р., «по три рублі без різниці з християнських і єврейських» капіталів [19, с. 164–165].

Наслідком поширення світської освіти стало істотне зростання протягом 1855–1897 рр. рівня російськомовної освіченості серед юдеїв. Зокрема, за даними перепису 1897 р., у містах Херсонської губернії серед євреїв вікової групи 10–29 років (особи 1868–1887 р. н.) кількість осіб, що володіли російською грамотністю, становила ~53 %. У вищих вікових групах цей відсоток знижувався. У групі 30–39 років він становив 48 %, 40–49 р. — 37 %, 50–59 р. — 29 %. Частка осіб, що отримали освіту вище початкової, збільшилася за ці ж роки майже вчетверо, 1,3 % до 4,7 %, а якщо взяти з 1840-х років — то взагалі вдесятеро (з 0,46 % до 4,7 %) [21, с. 140–177].

По повітах (Олександрійському, Ананьївському, Єлисаветградському, Овідіопольському, Херсонському) є відмінності лише у вікових групах 30 років і старше, до 10 % у бік зменшення. Це пояснюється більшим консерватизмом єврейства повітових містечок і типовим для провінції будь-якого рівня пізнішим залученням до модернізаційних процесів.

Найбільш цікаве в усьому цьому те, що попри начебто інтенсивну русифікацію, попри швидкий, здавалося б, розвиток освіти, наприкінці століття писемних серед євреїв у центрі модернізаційних процесів — Одесі — було лише 47,37 %. Менше — тільки серед татар (45 %) і, на жаль, українців — 35 % [20, с. XV]. Час показав, що як ентузіазм прихильників асиміляції, так і острахи її противників виявилися надмірними й передчасними. За тими ж даними 1897 року, у найбільш модернізованій єврейській громаді регіону — одеській — зі 139 тис. юдеїв єврейську (ідіш) як рідну мову назвали 124 тис., або 89 %. У Херсоні ж, Єлисаветграді, Ананьєві, Олександрії ця цифра становила взагалі 97–98 % [20, с. VI–VII].

Влада, дозволивши євреям на початку XIX століття вільне отримання освіти, навряд чи очікувала, як далеко все може зайти. І цього ніхто не міг би передбачити, побачивши бодай два-три єврейських поселення на початку століття. Але євреї у середині й другій половині XIX століття вже утримували першість або принаймні були в лідерах за темпами модернізації серед міських станів. В освітній сфері двох губерній переважання євреїв упало в очі кожному, хто відкривав двері будь-якої з гімназій краю або принаймні цікавився освітньою статистикою. Це змусило Олександра II, стурбованого тим же, на пропозицію уряду ще в 1875 році скасувати стипендії євреям, що навчалися у навчальних закладах міністерства просвіти.

Прийняте рішення мало вигляд цілком волюнтаристського. Це не була суттєва для бюджету країни сума, але стипендія давала від-

носну підтримку бідним євреям, стимулювала бідні єврейські родини (оплот традиціоналістів!) до отримання світської освіти й, врешті-решт, працювала на модернізацію юдейської громади. Так, стипендії (60 руб.) виплачувалися в Одеській 2-й гімназії, де її в 1860-ті роки отримували до двох десятків гімназистів-євреїв; у Херсонській гімназії з 1863 року за рахунок коштів свічкового збору від 25 руб до 60 руб. на рік; у Бахмутському народному училищі (25 руб. і 30 руб.), тощо [12, с. 230, 343]. Утилітарно-антисемітське спрямування цього рішення рельєфно проявилось на фоні розпорядження міністерства освіти від 13(25) січня 1879 року, що розширювало можливості для отримання стипендій та іншої допомоги на навчання для незаможних християнських дітей [29, с. 145].

З точки зору влади як центральної, так і місцевої, стан речей, коли більше третини всіх учнів були євреями, вважався аномальним. Катеринославський губернатор Є. фон Розенберг у 1882 році доповідав імператору, що «в усіх краях Катеринославської губернії єврейський елемент у справі освіти сильно конкурує з населенням православного віросповідання... і християнському населенню немає ніякої можливості змагатися з єврейським елементом» [13, с. 32–33].

В якості можливого розв'язання питання ще наприкінці 1870-х років в урядових колах виникла ідея адміністративного обмеження євреям можливості доступу до освіти. Пропозицію встановлення 25 % норми для середніх навчальних закладів на початку 1880-х висував також К. Базилі, на той час голова Одеського повітового з'їзду мирових суддів. Євреї, переконував він, шкідливо впливають на моральність, релігійні почуття і мову російських учнів, та своєю присутністю позбавляли можливості християн вступати до цих навчальних закладів [6, арк. 162зв.–163зв., 165зв.–166зв.].

Піклувальник Одеського навчального округу П. Лавровський, указуючи на «вражаючий вплив учнів єврейських», пропонував виділити в Одесі 3-ю гімназію та 2-у прогімназію спеціально для навчання євреїв, застосувавши в інших закладах 10-відсоткову норму, аналогічну тій, що вже застосовувалася для поляків-католиків. Для Херсона П. Лавровський пропонував встановити норму 15 %, позаяк у тамтешній гімназії нараховувалося 47 % євреїв, а в прогімназії — 60 % [26, арк. 7зв., 9зв.]. Ці пропозиції він виклав особисто Олександр II під час прийому останнім піклувальників навчальних округів у лютому 1881 р., за декілька днів до трагічної загибелі царя [26, арк. 9зв.].

Введення у 1887 році т.зв. «відсоткової норми», а також майнового та станового цензу при вступі до навчальних закладів суттєво обмежило можливості євреїв щодо отримання світської

освіти. В офіційних роз'ясненнях міністерство просвіти начебто зовсім не вимагало негайного виконання відсоткової норми, абсолютно слухно зауважуючи, що «це було б для деяких гімназій, прогімназій і реальних училищ... рівнозначним абсолютному припиненню прийому протягом декількох років» [29, с. 130]. Але у приватному листуванні І. Делянов жорстко вимагав дотримання норми від керівників навчальних закладів краю [25, арк. 59].

Однак, згодом і сам міністр став у певному розумінні жертвою свого сумновідомого циркуляра. Буквально тисячі телеграм надходили на ім'я Г. Гінцбурга й Г. Сліозберга та інших наближених до уряду «штадланів». Та й сам І. Делянов, за свідченнями сучасників, добра й непогана людина, часто не міг устояти перед плачучими батьками нещасних гімназистів і студентів. Але, як згадував Г. Сліозберг, особливо вдячно вважалось отримати «аудієнцію» в деляновського камердинера, який, тонко знаючи характер свого шефа, успішно розв'язував усі складні проблеми із подоланням «відсоткової норми» для тисяч (sic!) клопотальників [30, с. 93].

Між тим, набуття середньої світської освіти було всього лише першим кроком або одним із кроків на шляху досягнення євреями індивідуальної емансипації. Можливо, значно важливішим було отримання професійної освіти, яка відкривала реальний шлях до економічної самостійності та омріяної цивільної емансипації. Спонукальним мотивом до започаткування професійної освіти в Катеринославській і Херсонській губерніях були нагальні потреби єврейських громад регіону. Втягування останніх у процеси економічної модернізації, наступ безжальної ринкової конкуренції, руйнування єврейської громади гостро поставили питання щодо професійної освіти дітей із небагатих єврейських родин. Коштів на отримання вищої освіти ці родини не мали, а релігійна освіта вже не гарантувала можливість отримання нормальних джерел існування. Спеціалізовані світські заклади професійної освіти з'являються в краї в середині XIX століття. Крім міністерства просвіти, вони підпорядковувалися ще кільком міністерствам: військовому, морському, фінансів, шляхів сполучень, державних маєтностей, внутрішніх справ, юстиції, імператорського двору, іноземних справ, синоду і відомствам установ Імператриці Марії. Ті установи, що були в Катеринославській і Херсонській губерніях у досліджувану добу, як правило, належали до середніх спеціальних навчальних закладів (свого часу вони звалися «технікум») [1]. Фахівців нижчої ланки (робітників) готували заклади професійної освіти — ремісничі училища. Кількість єврейських учнів у середніх спеціальних закладах і в ремісничих училищах у відсотковому значенні була зрівняна й не перевищувала 15—16 %. Так, у закладах се-

редньої спеціальної освіти Катеринославщини (гірничому й залізничному училищах, штейгеській школі) із 443 студентів було 28 євреїв, або 6,3 %. У Херсонській губернії у фельдшерській школі, залізничному і комерційному училищах їх було 316 із 1893, або 16,7 %.

У 1883 році при Вченому комітеті МНП було створено спеціальне відділення з технічної та ремісничої освіти, а «Основні положення про промислові училища» були затверджені в березні 1888 року [17, с. 1; 24, №5057, с. 78—83]. Встановлювалася градація закладів спеціальної освіти: середні технічні, нижчі технічні та ремісничі училища. Вступ до перших вимагав п'яти класів реального училища, до других — міського училища і до третіх достатньо було освіти на рівні початкових або парафіяльних шкіл. Згодом урядом було прийнято рішення про заснування 40 професійних навчальних закладів, серед яких нижчі технічні в Катеринославі й Одесі та ремісничі в Бахмуті (1896 р.) [17, с. 3]. Але нижчі заклади ремісничої освіти технічного спрямування не вабили єврейську молодь. Володіння робітничими спеціальностями не давало надійного прибутку, достатнього джерела існування. Слід враховувати також, що робітники в ті часи зазвичай працювали і в суботу, а це було неприйнятним для євреїв. Тому лише у Бахмутському училищі навчалось до чверті єврейських учнів і в Одеській школі ремісничих учнів до 20%, а в решті закладів: Одеському ремісничому училищі при сирітському домі, ремісничій школі товариства пароплавання і торгівлі, будівельній школі десятиків євреїв взагалі не було [15, с. 30—65].

Особливості національно-господарської спеціалізації єврейства обумовили його велику цікавість до комерційної освіти, яку надавало Одеське комерційне училище, засноване в 1861 році. Кількість єврейських студентів у закладі ніколи не опускалась нижче 70 % [16, с. 719—720; 26, арк. 8зв., 12]. Для відмінників у цьому училищі були засновані стипендії імені відомих одеських підприємців М. Гуровича і Р. Харі [4; 5]. Така цікавість єврейства до комерційної освіти зумовлювалась особливостями національно-господарської спеціалізації. Училище на 70—75 % (більше 15 т. руб на р. у сер. 1860-х рр.) фінансувалося за рахунок коштів одеського купецтва, єврейського у своїй більшості. Двоє з чотирьох членів його піклувальної ради, С. Гурович і Л. Рафалович, репрезентували єврейський підприємницький прошарок [12, с. 234].

Медична освіта, як і комерційна, приваблювала єврейство можливістю її подальшого практичного застосування за умов межі осілости. Недарма Х. Вербов зазначав, що «тепер кожен єврей присвячує свого сина у доктори або юристи» [3, с. 243]. Медичну освіту єврейство могло здобути, крім Новоросійського університету, у Херсонській фельдшерській школі (земський

повивальний інститут). Упродовж другої половини 1870-х років заклад щороку випускав до 20 підготовлених фельдшерів: давався взнаки дефіцит кваліфікованих викладачів (тут до 10 осіб). Кількість євреїв серед студентів і випускників становила в сер. 20—25 %, або 4—5 осіб на рік, а навчалися вони як власним коштом, так і коштом земств. Серед абітурієнтів переважали діти з небагатих родин і майже в кожному наборі були сироти [7; 8, арк. 3—28].

До отримання професійної (ремісничої) освіти значною мірою вдавалися вихідці з бідних родин, сироти тощо. Ремесло давало пересічному єврею можливість заробляти на життя власною працею. Здобуття ж вищої освіти не тільки вивищувало єврея в суспільній ієрархії, але й відкривало привабливу матеріальну перспективу та виводило на шлях індивідуальної правової і політичної емансипації. В українських землях межі особисті можливості отримання вищої освіти єврейським абітурієнтам відкривалася в Новоросійському університеті та Університеті св. Володимира в Києві. Найбільшою популярністю серед єврейства користувалися медичний, юридичний, а в Новоросійському університеті — й фізико-математичний факультети. Історико-філологічний факультет був перспективним з погляду подальшої практики (діяльності), тому євреї-студенти там були виїздом.

Усього в Росії на початку 1880-х років кількість єврейських студентів не перевищувала 8—10 % [12, с. 28]. Найбільша кількість єврейських студентів навчалася в Київському (15 %), Новоросійському і Варшавському університетах (по 11 % у кожному)² [31, с. 8]. Для порівняння: протягом 1886—1897 рр., наприклад в університетах Пруссії кількість євреїв становила в середньому 7—9 %, при цьому на медичних факультетах 16—19 %, на юридичних 8—10 %. В Австрії частка єврейських студентів становила близько 15 %, в основному — юридичний, медичний і філософський факультети. В Угорщині — 26—28 % від загальної чисельності, ті ж факультети, при цьому медичний — до 52 % студентів-євреїв, решта — юридичний (до 40 %) і менше — філософський (до 12 %) [38, р. 130].

Для євреїв, на відміну від інших етносів, встановлювалася обов'язковість наявності гімназичної золотої медалі для вступу до вишу. Однак витрати на медалі для євреїв виявилися такими великими, що з певного часу медалі присуджувалися, але не видавалися, про що робилася позначка в атестаті [30, с. 92]. Загальна кількість студентів-євреїв у Новоросійському університеті в кінці 1880-х — на початку 1890-х років не перевищувала 18—20 %, але й це, на думку міністра народної освіти графа І. Делянова, було занадто. Він вимагав абсолютного дотримання відсоткової норми. Підрахувавши особисто, що в Новоросій-

ському університеті євреїв 18 і 3/4 %, граф педантично вказав на це піклувальнику Одеського навчального округу: «Слід зменшити на 8 і 3/4 %, щоби увійти в норму» [25, арк. 59].

Запровадження відсоткової норми у 1887 році стало трагедією для єврейських учнів і студентів, що вимушені були покинути навчання. Е. Діллон (E. B. Lanin), що в ті часи викладав у Харківському університеті, з гіркотою писав, що введення відсоткової норми повертало євреїв до «підлого» стану, де вони мали «жити і вмерти паріями серед ілотів» («to live and die, pariahs among helots») [36, р. 13]. Велика імперія, зазначав Е. Діллон, у найбільш делікатному питанні — вирішенні долі мільйонів людей — прийняла рішення, «що підтвердило її ненависть і презирство до цих людей... насміхаючись і знуцаючись над їхніми релігійними переконаннями» [36, р. 13].

Це нове обмеження виявилось значно болючішим для євреїв, ніж для інших верств населення. Вигнання євреїв із гімназій та університетів мало суттєві негативні, безпосередні і віддалені соціальні наслідки. Держава вкотре необачно відштовхувала від себе етнос, здатний і згодний бути міцною опорою режиму. Заборона на отримання освіти в Росії примусила єврейських студентів продовжувати навчання в університетах Європи й породила в Росії широкий прошарок екстернів. Приблизно (точна статистика відсутня) кількість російських євреїв серед студентів у європейських вишах наприкінці XIX — на початку XX століття оцінюється більш як 2 тисячі осіб [38, р. 133]. Пізніше дехто повертався в Росію, хоча більшість залишилася за кордоном.

Культурні і соціальні наслідки поширення світської освіти серед єврейства краю були різноспрямовані. З одного боку, єврейство з університетською освітою швидко заповнювало собою вільну до того нішу світської інтелігенції. Воно ставало новим авторитетом у громадах міст Півдня України й витісняло з цього постаменту релігійних ортодоксів: ерзац-інтелігенцію епохи Галуту. З іншого боку, цей новий прошарок світських інтелектуалів прагнув дистанціюватися від єврейської громади, не бажаючи мати нічого спільного ані зі старою громадою, ані з її містечковим злиденним животінням. Молоді євреї з вищою освітою навіть змінювали свої імена на християнські, щоби повністю позбутися свого єврейства.

Висновки. Поширення світської освіти серед єврейства було одним із зовнішніх виявів процесів культурної модернізації єврейських громад краю. Отримання світської гімназичної та вищої освіти відкривало єврею шлях індивідуальної емансипації, яким більшість, маючи нагоду, скористалася. Позиція уряду в питанні єврейської освіти була амбівалентною, як і в єврейському питанні взагалі. Урядова політика коливалася від сприятливої до обмежувальної.

Запровадження «відсоткової норми» відобразило реальні побоювання уряду щодо можливого посилення єврейського впливу, але урядові обмеження в краї певною мірою нівелювалися впливом тогочасного громадянського суспільства, вибіркоким індиферентизмом місцевої

влади та економічними можливостями тієї частини єврейства, що власне й прагнула світської освіти. Саме розповсюдження світської освіти мало історично суттєві культурні наслідки і в ХХ ст. істотно сприяло перетворенню єврейства на модерну націю.

ПРИМІТКИ:

¹ Автор цієї статті вважає такий підхід плідним.

² Для порівняння: протягом 1886—1897 рр., в університетах Пруссії кількість студентів-євреїв становила, в середньому, 7—9 %, зокрема на медичних факультетах 16—19 %, на юридичних 8—10 %. В Австрії частка єврейських студентів становила бл. 15 %, в основному — юридичний, медичний і філософський факультети. В Угорщині — 26—28 % від загальної чисельності, ті ж факультети, при цьому медичний — до 52 % студентів-євреїв, решта — юридичний (до 40 %) і менше — філософський (до 12 %) [38, р. 130].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алфавитный указатель местонахождения в Российской Империи реальных, технических специальных и профессиональных учебных заведений всех ведомств / сост. по свед., имеющ. в М-ве нар. просв., Центр. стат. ком., М-ве вн. дел, в имп. Рус. техн. о-ве, а также по свед., получ. от частн. лиц. — СПб. : Владим. типолит., [1888]. — 12 с.
2. Биншток Л. М. Вопрос об еврейских училищах / Лев Моисеевич Биншток. — М.: Катков и К°, 1866. — 54с.
3. Вербов Х. По поводу юбилея: из жизни екатеринославских евреев / Хаим Вербов // Екатеринославский юбилейный листок. 1787—1887. — Екатеринослав, 1887. — № 25. — С. 241—243.
4. Держархів Одеської області (ДАОО), ф. 1, оп. 1, спр. 1700, 5 арк.
5. ДАОО, ф. 1, оп. 1, спр. 2006, 7 арк.
6. ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1528, 326 арк.
7. Держархів Херсонської області (ДАХО), ф. 5, оп. 1, спр. 2, 46 арк.
8. ДАХО, ф.20, оп. 1, спр. 1, 44 арк.
9. Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649—1873 г. Извлечение из ПСЗРИ / В. О. Леванда. — СПб. : Тип. К. В. Трубникова, 1874. — 1158, XVIII с.
10. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России / Песах Марек // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. — Т. I. — СПб. : [изд. не указ.], 1908. — С. 105—143.
11. Н. Н. Из впечатлений минувшего века. Воспоминания среднего человека // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества, издаваемый под редакцией С. М. Дубнова. Том VIII / [авт. не встановл.] — Пг. : Тип. И. Флейтмана, 1915. — С. 186—200.
12. Обзор деятельности Министерства народного просвещения за 1879, 1880 и 1881 годы : (Извлечение из Всеподданнейшего отчета министра народного просвещения). — СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1887. — 457 с.
13. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 г. Прил. ко всеподд. отчету Екат. губернатора. — Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1883. — 38 с. + табл. 49 с.
14. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского генерал-губернатора за 1886 г. — Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1887. — 52 с. + табл. 45 с.
15. Отчет Екатеринославской городской земской управы за 1880 г. — Екатеринослав : Тип. губ. правления, 1881. — 578 с.
16. Отчет по управлению Одесским учебным округом. 1863 год // Журнал МНП. Ч. СХХII. — СПб. : В тип. Иосафата Огрязко, 1864. — С. 714—763.
17. Очерк развития промышленного образования в России за 1898—1898 гг. С приложением статистических сведений о промышленных училищах. — СПб. : Типо-литогр. Шредера, 1900. — 103 с.
18. Памятная книжка: адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1894 г. Изд. Екатеринославского губ. стат. ком. — Екатеринослав, 1894. — 128 с.
19. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. — Елисаветград: Литотип. бр. Шполянских, 1897. — 311 с.
20. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : в 89 т. [119 кн.]. — Т. XIII : Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета МВД ; под. ред. Н. А. Тройницкого. — СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1903. — [6], XIV, 234 с.
21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : в 89 т. [119 кн.]. — Т. XLVII : Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета МВД ; под. ред. Н. А. Тройницкого. — СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. — [6], XVI, 319 с.
22. Первое столетие города Екатеринослава. 1787 — 9 мая 1887. Доклад Екатеринбург. гор. управы к торж. Засед. Думы 9 мая 1887 года : (Мат. для ист. оч.) / сост. М. М. Владимиров, гор. секретарь. — Ек-слав: Я. М. Чаусский, 1887. — 275 с.
23. Полицук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881—1904 / Михаил Полицук. — Иерусалим : Гешарим ; М. : Мосты культуры, 2002. — 446 с.

24. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание третье. — Том VIII. 1888 : От № 4933—5685 и доп. — СПб. : Государств. типография, 1890. — 1167 с., разд. паг.
25. Российский государственный исторический архив (С.-Петербург, РГИА), ф. 574, оп. 150, д. 57, 167 л.
26. РГИА, ф. 574, оп. 164, д. 706, 42 л.
27. РГИА, ф. 821, оп. 9, д. 62, 110 л.
28. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России : в 2 т. — Т. 1 / [Брамсон Л. М., Бруцкус Б. Д., Белковский Г. А. и др.]. — СПб. : Изд. еврейского колонизационного об-ва, 1904. — XLVI, 411 с.
29. Свод постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям ведомства Министерства народного просвещения : (Издан с разрешения Министерства народного просвещения). — СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1888. — 480 с.
30. Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея : в 2 т. / Г. Б. Слиозберг. — Париж : Издание комитета по чествованию 70-летнего юбилея Г. Б. Слиозберга, 1933 ; Т. 2. — 331 с.
31. Статистика Российской империи. III: Университеты и средние уч. завед. в 50-ти губ. европейской России и 10 губ. Привислянских по переп. 20 марта 1880 г. / под ред. А. Дубровского. — СПб. : Центр. стат. комитета МВД, 1888. — XIX, 451, [II] с.
32. Статистический временник Российской империи. Серия III. — Вып. 1 : Статистические сведения о сельских училищах в Европейской России и Привислянских губерниях. Разработаны по материалу, собранному при единовремен. обслед. уч. завед. в 60 губ. 20 марта 1880 г. / под ред. мл. ред. Центр. стат. комитета А. В. Дубровского. — СПб. : Изд. Центр. стат. комитета МВД, тип. МВД, 1882. — [6], LVII, 304 с., 6 л. карт., диагр.
33. Троцкий И. Евреи в русской школе // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. — Иерусалим: Гешарим ; М.: Мосты культуры ; Минск : ООО «МЕТ», 2002. — С. 353-364.
34. Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794—1881 : пер. с англ. / Стивен Ципперштейн ; ред. и пер. с англ. А. Локшина. — М. : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 1995. — 205 с.
35. III-о С. Год в мирском ешиботе / [С. Шапиро] // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. Т. IV. — СПб. : [изд. не указ.], 1913. — Т. IV.—С. 220—241.
36. Lanin E. B. The Jews in Russia / E. B. Lanin / Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors, [1890—1891?]. — 30 p.
37. Ruppin A. Die Juden Der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche studie / Arthur Ruppin. — 3 unveränderte auflage. — Berlin : Jüdischer Verlag, 1920. — 275 s.
38. Ruppin A. The Jews in the Modern World. Lectures in Jewish Sociology at the Hebrew University of Jerusalem / A. Ruppin; With an introduction by L. B. Namier. — London : Macmillan and Co., Limited, 1934. — 423 p.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014

REFERENCES:

1. Alfavitnyj ukazatel' mestonahozhdenija v Rossijskoj Imperii real'nyh, tehničeskikh special'nyh i professional'nyh učebnyh zavedenij vseh vedomstv (Alphabetical pointer of location in Russian Empire of the real, technical special and professional educational establishments of all departments), SPb. : *Vladim. tipolit.*, [1888]. 12 p.
2. *Binshtok L. M.* Vopros ob evrejskikh učilishhah (The Jewish schools question), Moscow : *Univ. press (Kathov & K)*, 1866, 54 p.
3. *Verbov H.* Po povodu jubileja: iz zhizni ekaterinoslavskih evreev (Concerning an anniversary: from life of Yekaterinoslav jewries). *Ekaterinoslavskij jubilejnyj listok. 1787—1887*, Ekaterinoslav, 1887, № 25, P. 241—243.
4. Derzharkhiv Odes'koy oblasti, DAOO (State Archive of the Odessa Region), no. of fund 1, no. of description 1, case no 1700, amount of folias 5.
5. DAOO, no. of fund 1, no. of description 1, case no 2006, amount of folias 7.
6. DAOO, no. of fund 5, no. of description 1, case no 1528, amount of folias 326.
7. Derzharkhiv Kherson'skoy oblasti, DAKhO (State Archive of the Kherson Region), no. of fund 5, no. of description 1, case no 2, amount of folias 46.
8. DAKhO, no. of fund 20, no. of description 1, case no 1, amount of folias 44.
9. *Levanda V. O.* Polnyj hronologičeskij sbornik zakonov i polozhenij, kasajushhija evreev, ot Ulozhenij carja Alekseja Mihajlovicha do nastojashhego vremeni, ot 1649—1873 g. Izvlechenie iz PSZRI (Complete chronologic collection of laws and positions, touching jewries, from Codes of law of tsar of Alex Michael to the present tense, from 1649—1873), SPb. : *Tip. K. V. Trubnikova*, 1874, 1158, XVIII c.
10. *Marek P.* Bor'ba dvuh vospitanij: iz istorii prosveshhenija evreev v Rossii (Fighting between the two Parenting: history of education of Jews in Russia), SPb. : [publisher not specified], 1908, P. 105—143.
11. N. N. Iz vpechatlenij minuvshhego veka. Vospominanija srednego cheloveka (Experiences of the past century. Memoirs of an average person), Pg. : *Flejtman Press*, 1915, P. 186—200.
12. Obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshhenija za 1879, 1880 i 1881 gody : (Izvlechenie iz Vsepoddannejšhego otčeta ministra narodnogo prosveshhenija) (Review of activity of Ministry of the folk enlightening after 1879, 1880 and 1881 years), SPb. : *Tip. Balasheva*, 1887, 457 p.
13. Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii. Prilozhenie ko Vsepodd. otch. Ekaterinosl. gen.-gub. za 1882 g. (Ekaterinoslav Province Overview. Appendix to the Report of the Ekaterinoslav Governor-General). Ekaterinoslav : *Govern. Zemstvo Press*, 1883, 38 p. + spreadsheets. 49 p.

14. Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii. Prilozhenie ko Vsepodd. otch. Ekaterinosl. gen.-gub. za 1886 g. (Ekaterinoslav Province Overview. Appendix to the Report of the Ekaterinoslav Governor-General). Ekaterinoslav : *Govern. Zemstvo Press*, 1887, 52 p. + spreadsheets. 45 p.
  15. Otchet Ekaterinoslavskoj gorodskoj zemskoj upravy za 1880 g. (Report of Ekaterinoslav city zemstvo rule), Ekaterinoslav : *Tip. gub. pravlenija*, 1881, 578 p.
  16. Otchet po upravleniju Odesskim uchebnym okrugom. 1863 g. (Report on management the Odessa School District). Journal of the Ministry of Public Education. Vol. CXXII, 1864, P. 714—763.
  17. Ocherk razvitija promyshlennogo obrazovanija v Rossii za 1898—1898 gg. S prilozheniem statisticheskikh svedenij o promyshlennyh uchilishhah (Essay of development of industrial education in Russia for 1898—1898), SPb. : *Tipo-litogr. Shredera*, 1900, 103 p.
  18. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1894 g. (Ekaterinoslav province memorial book), Ekaterinoslav, 1894, 128 p.
  19. *Pashutin A. N. Istoricheskij ocherk g. Elisavetgrada* (Elisavetgrad historical essay), Elisavetgrad, 1897, 311p.
  20. Pervaja Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. (The first general census of the Russian Empire in 1897), SPb. : *Tip. Je. L. Porohovshhikovoju*, 1903, [6], XIV, 234 p.
  21. Pervaja Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. (The first general census of the Russian Empire in 1897). *Izdanie Central'nogo statisticheskogo komiteta MVD ; pod. red. N. A. Trojnichkogo*. SPb. : *Tip. Je. L. Porohovshhikovoju*, 1904, [6], XVI, 319 p.
  22. Pervoe stoletie goroda Ekaterinoslava. 1787 — 9 maja 1887. (First century of Yekaterinoslav city), Ek-slav: *Ja. M. Chausskij*, 1887, 275 p.
  23. *Polischuk M. Evrei Odessy i Novorossii. Social'no-politicheskaja istorija evreev Odessy i drugih gorodov Novorossii 1881—1904* (Jews of Odessa and Novorossia. Socio-political history of the Jews of Odessa and other Novorossia cities), Jerusalem : *Gesharim* ; M. : *Mosty kultury*, 2002, 446 p.
  24. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie tret'e. (The complete collection of laws of the Russian Empire), Vol. VIII. 1888 : Ot № 4933—5685 i dop., SPb. : Gosudarstv. tipografija, 1890, 1167 p., razd. pag.
  25. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv RGIA (Russian State Historical Archives (S.-Petesburg), no. of fund 574, no. of description 150, case 57, amount of folias 167.
  26. RGIA, no. of fund 574, no. of description 164, case 706, amount of folias 42.
  27. RGIA, no. of fund 821, no. of description 9, case 62, amount of folias 110.
  28. Sbornik materialov ob jekonomicheskom polozenii evreev v Rossii (Collection of materials about of the economic situation of the Jews in Russia), SPb. : *Izd. evr. koloniz. ob-va*, 1904, XLVI, 411 p.
  29. Svod postanovlenij i rasporyazhenij po gimnazijam i progimnazijam vedomstva Ministerstva narodnogo prosveshhenija (Collection of decisions and orders on gymnasias and progimnazias): (Izdan s razreshenija Ministerstva narodnogo prosveshhenija, SPb. : *Tip. Balasheva*, 1888, 480 p.
  30. *Sliozberg G. B. Dela minuvshih dneju. Zapiski russkogo evreja* (Things of bygone days. Notes of a Russian Jew). Parizh : *Izdanie komiteta po chestvovaniju 70-letnego jubileja G. B. Sliozberga*, 1933, Vol. 2, 331 p.
  31. Statistika Rossijskoj imperii. III : Universitety i srednie uch. zaved. v 50-ti gubernijah Evropejskoj Rossii i 10 gubernijah Privisljanskij po perepisi 20-go marta 1880-go goda (Statistics of the Russian Empire. Universities and secondary schools). SPb. : *Izdanie Centr. stat. komiteta MVD*, 1888, XIX, 451, [II] p.
  32. Statisticheskij vremennik Rossijskoj imperii (Statistical chronicle of the Russian empire). Serija III. Vyp. 1: Statisticheskie svedenija o sel'skijh uchilishhah v Evropejskoj Rossii i Privisljanskij gubernijah. Razrabotany po materialu, sobrannomu pri edinovrem. obsled. uch. zaved. v 60 gub. 20 marta 1880 g., SPb : *Izd. Centr. stat. komiteta MVD, tip. MVD*, 1882, [6], LVII, 304 s., 61. kart., diagr.
  33. *Trockij I. Evrei v russkoj shkole* (Jewries are at Russian school) // Kniga o russkom evrejstve: ot 1860 godov do revoljucii 1917 goda. Jerusalem: *Gesharim*, 2002, P. 353-364.
  34. *Cippershtejn S. Evrei Odessy: Istorija kultury 1794—1881* : per. s angl. (The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794—1881). M.: *Mosty kultury* ; Jerusalem : *Gesharim*, 1995, 205 p.
  35. *Sh-o S. God v mirskom eshibote* (A Year at the Mir's yeshibote). Perezhitoe. Vol. IV, SPb, 1913, P. 220—241.
  36. *Lanin E. B. The Jews in Russia*. Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors, [1890—1891?], 30 p.
  37. Ruppin A. Die Juden Der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche studie / Arthur Ruppin. — 3 unveränderte auflage. — Berlin : Jüdischer Verlag, 1920, 275 s.
  38. Ruppin A. The Jews in the Modern World. Lectures in Jewish Sociology at the Hebrew University of Jerusalem / A. Ruppin; With an introduction by L. B. Namier, London: Macmillan and Co., Limited, 1934, 423 p.
- y istorii. 1991. no. 4 – 5. pp. 157 – 163.

Яшин Вадим Александрович – кандидат історичних наук
Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
Адреса: 50086, м. Кривий Ріг, проспект Гагаріна, 54
E-mail: vadimyash@gmail.com

Yashyn Vadym Oleksandrovyeh – PhD in history
National university of Kriviy Rih teachers' training institute of Kriviy Rih
Address: 54, Gagarin Av., Kriviy Rih, 50086
E-mail: vadimyash@gmail.com